

UTVRĐIVANJA CRKVE I HOSPICIJA SV. VENERANDE U HVARU U PRVOJ POLOVINI 19. STOLJEĆA

Ambroz Tudor

UDK 726.7 (497.5 Hvar) »15/18«
Izvorni znanstveni rad
Ambroz Tudor
Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine
Konzervatorski odjel - Split

Na osnovi sačuvanih arhivskih podataka, prikaza crkve i hospicija sv. Venerande na veduti G. Santinija iz 1668. godine i tlocrta postojećeg stanja sklopa, nastalog kratko prije austrijskog utvrđivanja 1830-1831. godine, autor rekonstruira izgled sklopa hospicija prije teških oštećenja 1807. godine i njegovih kasnijih utvrđivanja. Osim spomenutog tlocrta, donosi se još jedan tlocrt iz 1837. godine. Njihovom usporedbom jasno se uočavaju dvije faze utvrđivanja: francuska iz 1811. godine i austrijska 1833. godine, čime se zaokružuje prikaz razvoja sklopa od njegovog nastanka krajem 16. stoljeća do sredine 19. stoljeća.

Grad Hvar je tijekom stoljeća mletačkog gospodstva na Jadranu bio jedan od njenih najvažnijih mornaričkih uporišta. Mornari s grčkih posjeda *Serenissime*, u prvom redu Peloponeza, Cipra i Krete, koji su s ostalim osobljem flote zimovali u Hvaru, trebali su i svoju crkvu. Osim mornara u Hvaru se, kao i u drugim gradovima Mletačke Republike, od 16. stoljeća pojavljuju i malobrojne grčke obitelji koje bježe pred turskim osvajanjima na istočnom Sredozemlju. Za njihove potrebe se 1561. godine, u tradicionalno katoličkom Hvaru, gradi crkva i hospicij sv. Venerande.¹

¹ D. Berić, Pravoslavni manastir Sv. Venerande u Hvaru, Bilten Historijskog arhiva komune hvarske, br. 1, Hvar 1959., str. 7.

U literaturi se uvriježilo govoriti o crkvi i samostanu sv. Venerande, iako sklop nije nikada veličinom i značenjem prešao mjeru hospicija, kako se u dokumentima najčešće i naziva. Naziv samostan u dokumentima se rijetko upotrebljavao, a pojavljuje se zbog činjenice da je opslužitelj crkve uvijek bio monah, a ne svećenik, te se u slabije obaviještenim izvorima smatralo da se radi o samostanu.

Crkva i hospicij bili su ponajviše namijenjeni potrebama grčkog osoblja mletačke flote. Tako se iz dokumenta od 12. lipnja 1644. godine saznaje da opslužitelja crkve moraju potvrditi kapetani i admirali mornarice.² Generalni providur Leonardo Foscolo u dokumentu od 11. rujna 1646. godine kojim odobrava izbor Pahomija Canacari za opslužitelja crkve, posebno naglašava da rečeni bude na usluzi vjernicima koji stižu s vojskom i brodovima (*li fedeli del rito greco, specialmente quelli che sogliono capitarvi con l'armata e vascelli*).³ Opslužitelju Niceforu Condachitiju 1666. godine odobrava se proširenje hospicija i gradnja gustirne zbog potreba putnika i opskrbe galija.⁴ Vizitacija zadarskog nadbiskupa Garzadora iz prve polovice 17. stoljeća govori o velikom broju zavjetnih darova pomoraca u crkvi i izričito naglašava njezino veliko štovanje od pomoraca.⁵ Godine 1798. potvrđen je Neofit Cromidi za opslužitelja crkve u prvom redu zbog dobrog poznavanja grčkog jezika.⁶ Isti dokument izričito govori da se u crkvi koristi grčki jezik i da su je najčešće posjećivali Grci s Levanta.⁷

IZGRADNJA CRKVE I HOSPICIJA DO POČETKA 19. STOLJEĆA

Sklop Sv. Venerande počinje se graditi 1561. godine. Apostolski vizitator Valier zatječe je sagrađenu 1579. godine i naziva je poljska crkva sv. Venerande, "*ecclesia campestris sub vocabulo Sanctae Venerandae*".⁸ Naglašava da crkva nema nikakvih prihoda, osim milostinje.⁹ Prihode je stekla 1636. godine kada su joj dodijeljene zemlje u Pišćeni i Veškovadi na južnoj strani otoka Hvara.¹⁰ Na crkvi se radi i 1621. godine kada se majstoru Mateju iz Venecije za njegov rad na katedrali isplaćuje određena količina vapna koje on upotrebljava za radove na Venerandi.¹¹ Isti dokument govori i o postavljanju zvona na zvonik. Kako je poznato da se zvonik počeo graditi tridesetak godina poslije, može se pretpostaviti da se ovdje radi o zvoniku na preslicu.

Opslužitelj crkve Nicefor Condachiti 1668. godine šalje molbu generalnom providuru u kojoj traži još 60 motika zemlje, pored već dodijeljenih, jer je

² Isto, str. 8.

³ Isto, str. 8.

⁴ N. Duboković, Još o manastiru sv. Venerande u Hvaru, Bilten Historijskog arhiva komune hvarske, br. 2, Hvar 1960., str. 23.

⁵ J. Kovačić, Iz hvarske kulturne baštine-Ispravci i dopune za »Zapisi o crkvama u Hvaru«, Hvar 1987., str. 260.

⁶ D. Berić, Inventar pravoslavnog manastira i crkve Sv. Venerande u Hvaru s kraja 18. vijeka, Bilten Historijskog arhiva komune hvarske, br. 7-8, Hvar 1965., str. 62.

⁷ Isto, str. 62.

⁸ D. Domančić, Valierova vizitacija otoka Hvara i Visa, Arhivska građa otoka Hvara I, Hvar 1961., 22.

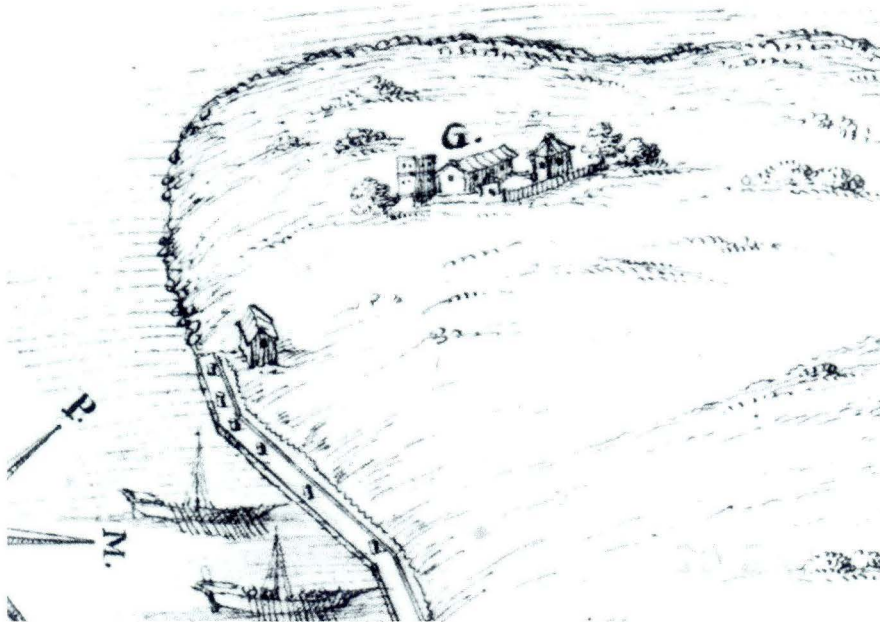
⁹ Isto, str. 22.

¹⁰ Nav. dj., bilj. 8, str. 227.

¹¹ C. Fisković, Hvarska katedrala, Split 1972., str. 113.

»Magistro Matteo di Venezia tagliapiera lavoro di pietre bianche ... calcina datali deve accomodar il campanil dal prete callogiero di Santa Veneranda«.

započeo gradnju zvonika i cisterne, a namjerava proširiti hospicij.¹² Providur molbu upućuje na rješavanje hvarskom Velikom vijeću i Pučkoj kongregi, koji joj udovoljavaju.¹³ Hvarski knez i providur Girolamo Tiepolo 1670. godine izvještava o gradnji zvonika i cisterne, ali ne spominje proširivanje hospicija do kojeg, izgleda, nije ni došlo.¹⁴

G. Santini, Veduta Hvara, detalj, 1668. g.

Takav zaključak se nameće iz usporedbe prikaza sklopa crkve i hospicija na veduti mletačkog vojnog inženjera Giuseppea Santinija iz 1668. godine s kasnijim prikazima i poznatim arhivskim podacima. Na Santinijevoj veduti se vidi crkva pravokutnog tlocrta, usmjerena u pravcu istok-zapad i pokrivena dvovodnim krovom. Na crkvi nema apside. Uz jugoistočni ugaon crkve dižu se prizemlje i prvi kat započetog zvonika. Jednokatnica, približno kvadratnog tlocrta, pokrivena četverovodnim krovom, nalazi se sjeverno od crkve. Sklop je ograđen zidom koji je na sjeveroistočnom uglu, pojačan malom kulom, pokrivenom četverovodnim krovom. Santinijev prikaz se u osnovnim crtama, kao što su tlocrtni raspored i gabariti građevina, može smatrati pouzdanim jer su crkva i hospicij značajni za funkcioniranje Hvara kao mornaričkog uporišta Venecije na Jadranu, a građevine takvog značenja predmet su Santinijevog zanimanja.

¹² Nav. dj., bilj. 8, str. 22.

¹³ Isto, str. 22.

¹⁴ Nav. dj., bilj. 1, str. 8.

Nasuprot tome, detalji, kakvi su nedostatak polukružne apside ili prikazani otvori na građevinama, nisu pouzdani jer ih Santini i na drugim bolje prikazanim građevinama na veduti tek shematizirano naznačuje.¹⁵

Justerova veduta iz 1708. godine prikazuje samo polukružnu apsidu i nedovršeni zvonik kojemu nedostaje završna loža s kupolom. Najbolji prikaz sklopa samostana i hospicija dan je na Reinerovoj veduti iz 1829. godine. Iako je nastala poslije većih oštećenja sklopa u borbama Francuza i Rusa 1807. godine, veduta prikazuje sve glavne zgrade prije austrijskih zahvata 1830-31. godine, kada je sklop doživio najveće izmjene. Crkva je prikazana bez krova. Zvonik je prikazan cjelovit, osim završne kupole koja je, vjerojatno, nestala u bombardiranju sklopa 1807. godine. Ogradni zid na sjeveru sklopa nema puškar-nica, a prekinut je nedaleko od jednokatnice koja se nalazi na sjeverozapadnom dijelu sklopa.

Osim veduta, i neki arhivski podaci govore o građevinskom sastavu sklopa. Dana 28. kolovoza 1797. godine sastavljen je inventar hospicija i crkve sv. Venerande.¹⁶ Popis je podijeljen po dijelovima sklopa što su ga popisivači razdijelili na ovaj način: svetište (*nel santuario*), crkvu (*in chiesa*), hospicij (*nell' Opizio*) i kuhinju (*in cucina*), što upućuje na zaključak da se sklop sastoji od samo dvije glavne zgrade, crkve i hospicija. To potvrđuje i pismo posljednjeg opslužitelja crkve Neofita Cromidi Moraitskog od 29. ožujka 1807. godine u kojem govori da su obje zgrade stradale i da se šteta može procijeniti na 1000 forinti.¹⁷

Iz svega prikazanog proizlazi da hospicij Sv. Venerande nije doživio bitnije promjene od zahvata Condachitija od oko 1666. godine, prikazanog na Santinijevoj veduti iz 1668. godine, do rušenja dijelova sklopa 1807, a posebice do zahvata na sklopu prilikom austrijskog utvrđivanja 1830-1831. godine.

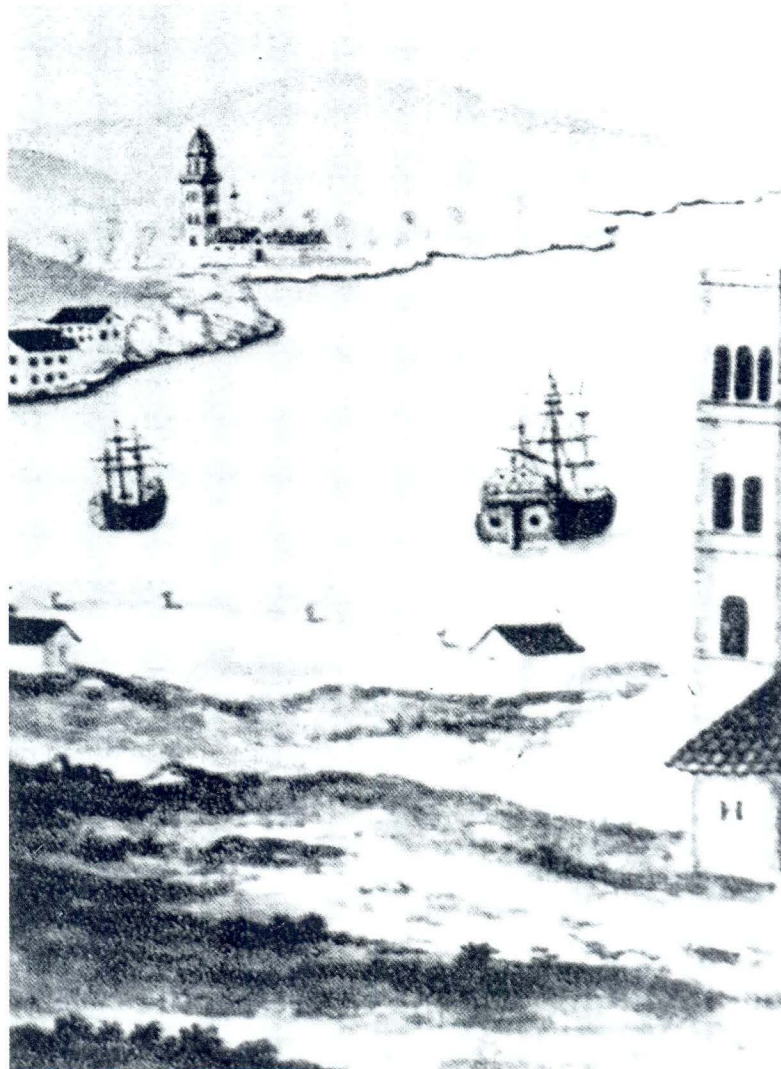
Sklop Sv. Venerande sastojao se od crkve i zvonika u južnom i katnice hospicija u sjeverozapadnom dijelu. Zvonik, spojen s crkvom na istočnom dijelu njenog južnog pročelja, 1668. godine prikazan je samo do visine prvog kata. Dovršen je između 1708. godine, kada je prikazan bez završnog dijela, i 1807. godine kada je dovršeni zvonik bio oštećen. Cisterna, koja se spominje 1666. godine, sagrađena je na maloj ograđenoj zaravni između južnog pročelja crkve i zapadnog pročelja prizemlja zvonika. Ogradni zid je zatvarao sklop s istoka i sjevera. U dijelu prostora između zida, sjevernog pročelja crkve i istočnog pročelja zgrade hospicija vjerojatno se nalazilo groblje koje se u matici umrlih 18. stoljeća spominje kao »*cemeteryum Grecorum situm prope predictam Ecclesiam.*«¹⁸ Na jednom austrijskom vojnom nacrtu nastalom krajem dvadesetih godina 19. stoljeća, o kojem će poslije biti više riječi, prikazan je i tlocrt južnog dijela sklopa koji dosad nije bio poznat. U tom dijelu se nalazilo veliko dvorište ograđeno zidom. Zid se pružao od jugozapadnog ugla crkve otprilike do visine zapadnog ruba južnog pročelja zgrade hospicija. U vrijeme nastanka

¹⁵ N. Duboković, Nekadašnji izgled sklopa Kneževe palače u Hvaru, prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962., str. 199.

¹⁶ Nav. dj., bilj. 6, str. 58-65.

¹⁷ Nav. dj., bilj. 4, str. 23.

¹⁸ Nav. dj., bilj. 5, str. 262-263.

G. Juster, Veduta Hvara, detalj, 1708. g.

nacrta bio je u ruševnom stanju. Bio je otvoren na dva mjesta: na sredini zapadnog dijela i na istočnom rubu južnog dijela.

U takvom obliku sklop dočekuje prijelomnu 1807. godinu kada se nedaleko od Sv. Venerande, a potom i unutar samog sklopa odigrava bitka između Francuza i Rusa za prevlast nad gradom.¹⁹ Tom prilikom sklop je teško oštetilo rusko topništvo s brodovlja i francusko topništvo s glavne hvarske

¹⁹ G. Cattalinich, *Degli avvenimenti successi in Dalmazia*, Spalato 1841., str. 104-107.

Fortice. Posljednji opslužitelj crkve Neofit Cromidi Moraiti otišao je u Split jer u oštećenom hospiciju nije mogao stanovati.²⁰ Kao napušteno crkveno dobro hospicij je podržavljen 5. lipnja 1807. godine, čime prestaje postojati.²¹

UTVRĐIVANJA SV. VENERANDE U PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

Propašću Venecije 1797. godine Hvar je došao pod vlast Austrije.²² Mirom u Požunu 1805. godine prelazi pod vlast Francuske.²³ Ubrzo započinje borba između Rusije, Francuske i Velike Britanije za prevlast nad Jadranskim morem. Značenje Hvara za Francuze jasno ističe maršal Marmont u svojim memoarima: *“Zbog teških komunikacija bilo je od vanredne važnosti sačuvati unutrašnju plovidbu, to jest između otoka i kopna. Dadoh urediti utvrđenja na otoku Hvaru: bilo je to dragocjeno odmorište koje je trebalo sačuvati, a uskratiti neprijatelju.”*²⁴

Tijekom 1806. i 1807. godine Rusi će pokušati osvojiti grad. U prosincu 1806. godine počeli su opsadu, ali su od nje morali odustati jer je general Guillet došao s pojačanjem iz Splita.²⁵ U travnju 1807. godine pokušali su ponovno zauzeti grad.²⁶ S linijskog broda *Asia* i topništvo koje su iskricali na otočiću Galešniku četiri su dana bombardirali grad i njegove utvrde. Potom su iskricali 700-800 vojnika u uvali nedaleko od Sv. Venerande i krenuli prema gradu. Francuzi su ih zaustavili na vrhu brijega sv. Katarine, a potom ih potisnuli u prostor sklopa Sv. Venerande, gdje su se Rusi još dugo opirali, pri čemu je sklop teško oštećen. Ulaz u luku branile su i dvije bočne baterije: Gospina baterija, koja se nalazila nedaleko od crkve Zvijezda Mora sa zapada i baterija pred franjevačkim samostanom, s istoka. Obje su baterije od ruskog bombardiranja bile brzo uništene, te se jasno pokazala potreba da luka bude bočno branjena s jačim utverdama. Osim spomenutih baterija i u sklopu Sv. Venerande, prema pisanju Paula Pisanija, nalazili su se topovi manjeg kalibra, ali su ti topovi bili povučeni čim se ustanovilo da se ne mogu suprotstaviti ruskim snagama.²⁷ Dakle, podatak koji donosi Pisani bio bi prvi spomen fortifikacijske namjene Sv. Venerande.

Porazom francuske flote početkom 1811. godine u pomorskoj bici s Englezima kod Visa otvorila se mogućnost engleskog napada na Hvar.²⁸ Francuzi su tada odlučili ojačati bočnu obranu luke, nakon što su već 1807. godine, nakon ruskog napada, sagradili tvrđavu Napoleon iznad stare Fortice,

²⁰ Nav. dj., bilj. 6, str. 62.

²¹ Isto, str. 62.

²² G. Novak, Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1972., str. 193.

²³ Isto, str. 195.

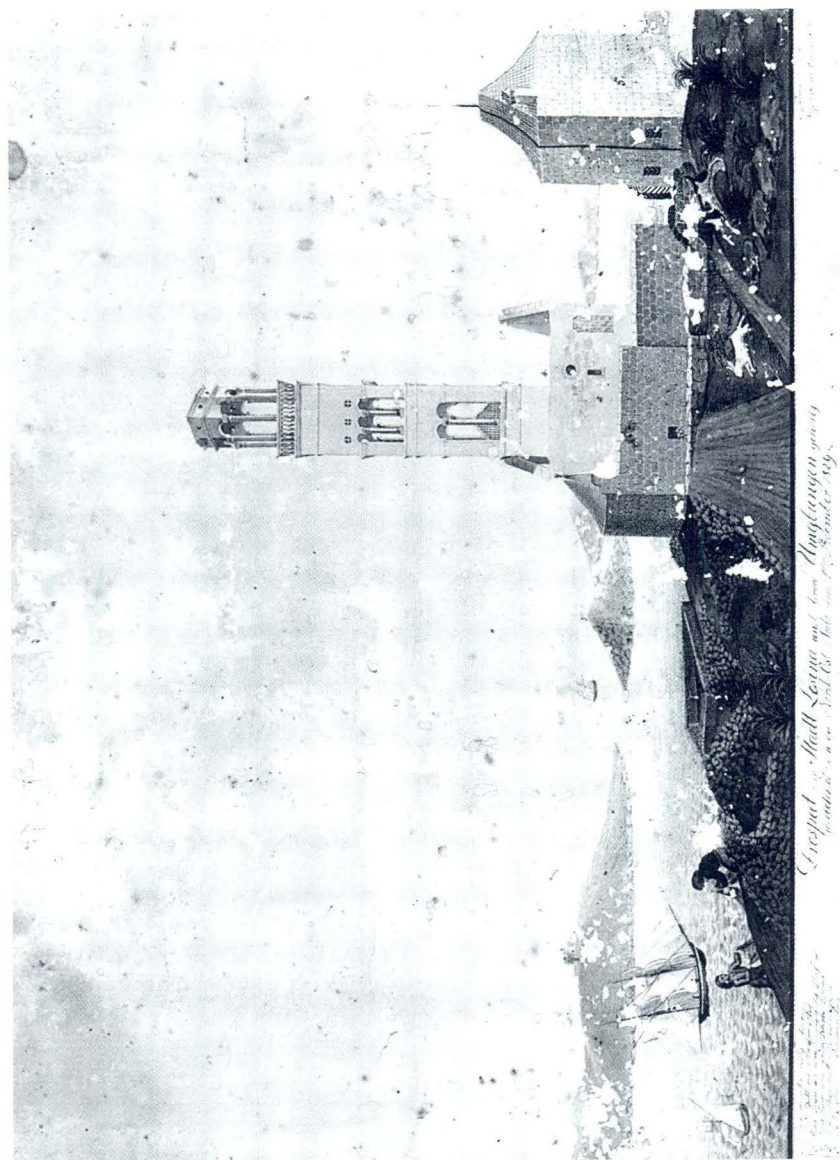
²⁴ Maršal Marmont, Memoari, Split 1984., str. 55.

²⁵ Nav. dj., bilj. 19, str. 104.

²⁶ Isto, str. 105.

²⁷ P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893., str. 273.

²⁸ Nav. dj., bilj. 22, str. 197.

Disegnato da Michelangelo Buonarroti, Incisa da Francesco Bartolozzi, 1789.

N. Reimer, Veduta Hvara, detalj, 1829. g.

koja je sprječavala napad na grad s istoka.²⁹ Godine 1811. grade tvrđavu na istočnoj strani luke koju nazivaju *Batterie de gauche* (baterija slijeva), i tvrđavu sa zapadne strane luke, pored nekadašnjeg sklopa Sv. Venerande, *Batterie de droite* (bateriju zdesna).³⁰

Francuski nacrti tvrđava nisu poznati, ali su sačuvani snimci postojećeg stanja tvrđava, koje su izradili austrijski vojni inženjeri prilikom priprema za zahvate na jednoj i drugoj tvrđavi 1830-31. godine.³¹ Tlocrt postojećeg stanja sklopa hospicija Sv. Venerande i nove tvrđave, koji su spojeni u novu cjelinu, nije datiran, ali je sigurno nastao kratko prije 1830. godine. Danas se čuva u Državnom arhivu u Beču pod imenom *Plan der Hafen Batterie la Veneranda* i signaturom *Inl. C III, No. 13a*. Izradio ga je inženjerijski natporučnik Anton Zeitler koji se potpisuje na nacrtu.

Nacrt je važan zbog dva razloga: donosi precizan tlocrtni izgled sklopa crkve i hospicija Sv. Venerande, uz presjek same zgrade hospicija, i tlocrt fortifikacijskih zahvata koje su Francuzi izveli 1811. godine, uz presjeke obrambenog zida na sjeveru tvrđave i nasipa s topovskim ležajima na jugu.

Prikaz sklopa hospicija Sv. Venerande nepouzdan je samo u pitanju pravca pružanja sjevernog dijela ogradnog zida. Na tlocrtu se sjeverni dio ogradnog zida pruža od spoja s istočnim dijelom zida prema zapadu gdje se ubrzo pod pravim kutom prelama prema jugu, stvarajući proširenje između zida i istočnog dijela južnog pročelja crkve. Potom se ponovno prelama pod pravim kutom i nastavlja pružati prema zapadu, odnosno prema jugoistočnom uglu zgrade hospicija, stvarajući uski prolaz između crkve i zida. Kratko prije ugla zgrade hospicija ponovno se prelama pod pravim kutom prema sjeveru, da bi se ubrzo opet prelomio pod pravim kutom prema zapadu i spojio se sa zgradom hospicija na sjevernom dijelu istočnog pročelja, stvarajući uski džep između ogradnog zida i južnog dijela istočnog pročelja zgrade hospicija. Na samom početku sjevernog dijela ogradnog zida, s vanjske strane dijela zida koji zatvara proširenje između zida i crkve, nalazi se ograđeni prostor s krunom zdenca, koji nije spojen s ogradnim zidom sklopa. Iz njegovog sjeverozapadnog ugla prema zapadu se pruža ruševni zid, *Ruinirte Mauern*, kako stoji u legendi uz nacrt.

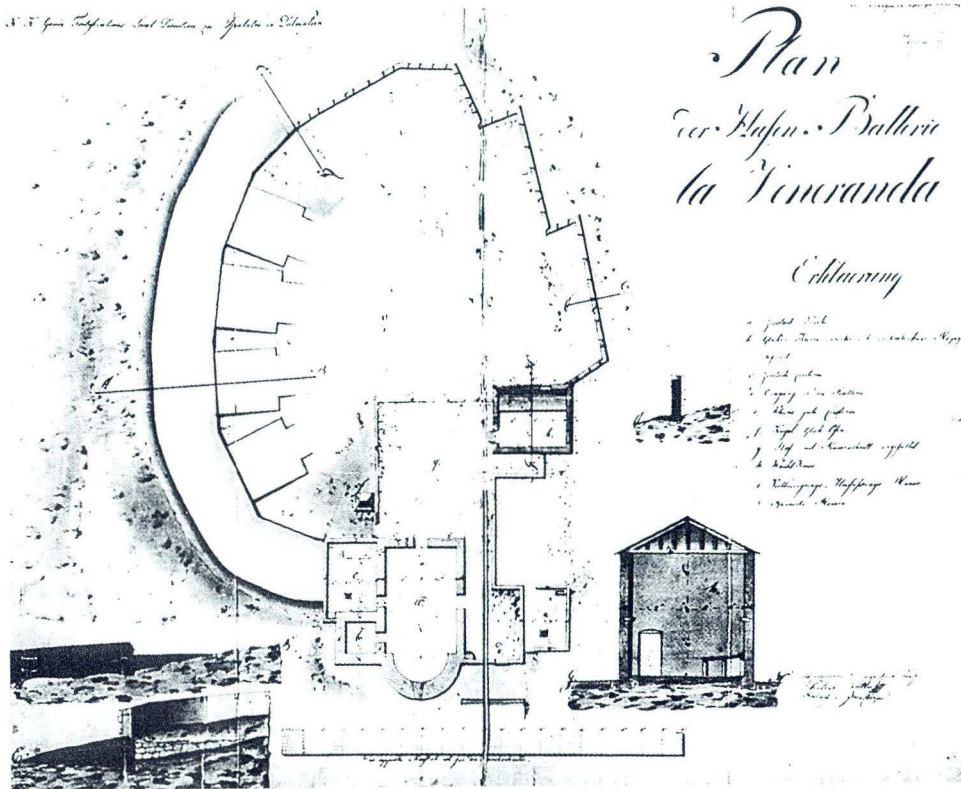
Postojanje ovog srušenog zida upućuje na zaključak da je sjeverni dio ogradnog zida sklopa hospicija Sv. Venerande izvorno imao drugačiji pravac pružanja nego je to prikazano na tlocrtu. Može se pretpostaviti da su prikazani zid sagradili Francuzi 1811. godine nakon što je izvorni zid bio srušen u bici 1807. godine. Poznato je da su tada Francuzi potisnuli Ruse s brda sv. Katarine koji se nalazi sjeverno od sklopa hospicija, u njegov unutrašnji prostor. Glavnina borbi odvijala se u sjevernom dijelu sklopa, dakle, Rusi su otpor pružali upravo s ogradnog zida hospicija koji je tada bio većim dijelom srušen i koji austrijski inženjer zatječe kao ruševinu.

²⁹ N. Duboković, Popis spomenika otoka Hvara, Split 1958., str. 59.

³⁰ Isto, str. 59.; nav. dj., bilj. 5, str. 229.

³¹ Tijekom radova na Venerandi u proljeće 1994. godine bio je izrađen kratki konzervatorski elaborat o sklopu. Tom prilikom su od Centra za zaštitu spomenika kulturne baštine u Hvaru posuđene fotografije austrijskih vojnih nacrti koji se ovdje objavljuju. Ovom prilikom zahvaljujem Centru koji mi je ljubazno ustupio spomenute fotografije.

1777 vom Ingenieur Anton Zeitler in Speyer in Oesterreich

Tlocrt sklopa Sv. Venerande s presjecima, ing. Anton Zeitler, Državni arhiv Beč
(Plan der Hafen Batterie la Veneranda-Inl. C III, No. 13a)

Slično sjevernom dijelu ogradnog zida hospicija, i za manju cisternu smještenu u ograđenom prostoru pored samog početka spomenutog zida, može se pretpostaviti da ne pripada izvornom sklopu Sv. Venerande, nego da je sagrađena 1811. godine. Zaključak se temelji na činjenici da se nalazi u sjevernom dijelu sklopa koji je 1807. godine srušen, a potom 1811. godine obnovljen, kao i na tome da je krajem dvadesetih godina 19. stoljeća u posve dobrom stanju, za razliku od velike cisterne na južnom dijelu sklopa koja je ruševna i neupotrebijiva.³²

Dakle, za cijeli sjeverni dio sklopa koji je prikazan na tlocrtu, osim jednokatnice koju dokumentira Santinijeva veduta iz 1668. godine, može se zaključiti da je sagrađen prilikom francuskog fortificiranja sklopa 1811. godine, a da su prilikom izrade nacрта, krajem dvadesetih godina 19. stoljeća, bili vidljivi samo ostaci izvornog, sjevernog dijela ogradnog zida.

Na istočnom dijelu ogradnog zida nalaze se ulazna vrata u sklop. Pred tim je dijelom zida mala zaravan podignuta za dvije stube u odnosu na visinu okolnog zemljišta. Zid se spaja s crkvom na njenom sjeveroistočnom uglu, točnije na mjestu spoja crkve i apside. S unutrašnje je strane spoj zida i crkve bio pojačan kontraforom polukružnog presjeka.

Crkva, usmjerena u pravcu zapad-istok, pravokutnog je tlocrta s polukružnom apsidom. Zid apside je znatno deblji od zidova crkve. Na sredinama su zapadnog i sjevernog pročelja crkve vrata. Na istočnom su dijelu južnog zida crkve vrata koja vode u zvonik, dok su na sredini istog pročelja vrata koja vode u ograđeno dvorište u kojem se nalazi cisterna. Vrata na južnom pročelju crkve jedina su veza ovog prostora s ostalim dijelom sklopa. Crkva je u trenutku izrade nacрта ruševina, kako je opisuje natuknica u legendi nacрта: *Zerstörte Kirche*. Natuknica uz zvonik govori da se u njegovom prizemlju nalazi skladište streljiva, ali i da u tom trenutku još nije srušen: *Glochen-Thurm, worunter sich ein bonbenfreüer Magazin befindet*.

Od jugozapadnog ugla crkve do otprilike visine zapadnog ruba južnog pročelja zgrade hospicija pruža se ruševni zid koji zatvara glavno dvorište sklopa. Namjena prostora, kao i stanje ogradnog zida opisani su u legendi *Hof, mit Mauerschut angefüllet*. Ogradni zid dvorišta je otvoren na dva mjesta: na sredini zapadnog dijela i na istočnom rubu južnog dijela.

Uz istočni rub južnog dijela zida dvorišta smještena je manja prizemnica pokrivena četverovodnim krovom, čija je namjena nejasna, a može se zaključiti da nije pripadala izvornom sklopu hospicija jer je smještena izvan njegovog perimetra.

Zgrada hospicija je jednokatna, kvadratnog tlocrta i pokrivena četverovodnim krovom. Smještena je na sjeverozapadnom uglu sklopa. Prema prikazanom tlocrtu i presjeku zgrade u prizemlju bila je raščlanjena vratima na istočnom rubu južnog pročelja i prozorom na sjevernom rubu zapadnog pročelja. Južno pročelje na katu nije bilo raščlanjeno. Prema Reinerovoj veduti iz 1829. godine, prizemlje istočnog pročelja bilo je raščlanjeno s dva prozora, ali tlocrt koji treba smatrati pouzdanijim ne pokazuje ta dva prozora.

³² U legendi nacрта uz staru cisternu navodi se da je *Zerstörte Cisterne*, dok je mala cisterna označena kao *Kleine gute Cisterne*.

Fortifikacijski zahvat Francuza 1811. godine može se podijeliti na dva osnovna dijela: gradnju zupčaste fortifikacijske trase na sjeveru i s njom spojeni nasipom s četiri topovska ležaja na jugu. Nasip se pruža u smjeru zapad-istok gdje se spaja s ogradnim zidom prostora oko stare cisterne, čime se prostor sklopa hospicija i francuske fortifikacije spaja u zatvorenu cjelinu.

Zupčasta fortifikacijska trasa spaja se sa zgradom hospicija na njegovom sjeverozapadnom uglu. Koso se pruža prema sjeverozapadu, a potom, s prijelomom u dva zuba, prema zapadu. Zatim pod tupim kutom skreće prema jugu gdje se, s jednim malim prijelomom na sredini, spaja s nasipom. Nacrt donosi i jasan presjek zida fortifikacijske trase. Visok je oko dva metra i pri vrhu je zakošen. Gusto je raščlanjen puškarnicama koje se široko otvaraju prema unutrašnjem licu zida, a na vanjskom licu imaju oblik uskog izduženog pravokutnika.

Zemljani nasip s topovskim ležajima u blagom se luku pruža južnim dijelom tvrđave. Istraživanja su pokazala da je sredina nasipa od nabijene ilovače, a na mekoj vanjskoj ovojnici bilo je posadeno nisko raslinje koje je cijeli nasip činilo čvršćim. Profil nasipa prikazan je na presjeku u lijevom donjem uglu austrijskog nacрта s kraja dvadesetih godina 19. stoljeća. Topovski ležaji su bili niži od nasipa, odvojeni od njega niskim kamenim zidom. Tlocrt ležaja bio je kvadratan, a završavali su pravokutnim lijevcima okrenutima prema unutrašnjem prostoru tvrđave. Nasip je najvećim dijelom širine bio blago nagnut prema jugu, a potom se oštra škarpa spuštala prema njegovom dnu.

Ostatke sklopa hospicija Sv. Venerande i fortifikacijske zahvate Francuza iz 1811. godine ponovno nadograđuju Austrijanci 1830-1831. godine.³³ Razvoj balistike je naveo Austrijance da ojačaju fortifikacijsku trasu i nasip iz 1811. godine, te da ostatke hospicija i crkve pretvore u aktivni dio utvrde, otvarajući puškarnice u gotovo svim dijelovima nekadašnje crkve i hospicija. Tada je srušen zvonik crkve do visine prvog kata, zbog mogućnosti da bude oboren od strane neprijateljskog topništva, što bi u unutrašnjosti tvrđave napravilo velike štete. Austrijski zahvat je dokumentiran nacrtom iz 1837. godine. Nacrt se također čuva u Državnom arhivu u Beču pod imenom *Rapports Plan der Batterie Veneranda* i signaturom *Inl. C III, No 13*.

Ponovno su se najveće izmjene dogodile u sjevernom dijelu nekadašnjeg hospicija. Pravac pružanja ogradnog zida oko sklopa, koji se u francuskoj fazi fortificiranja na nekoliko mjesta prelama pod pravim kutom, a ograđeni prostor s manjim zdencem ostavlja izvan cjeline tvrđave, Austrijanci su znatno pojednostavnili. Poprečni je zid koji je odvajao prostor s manjim zdencem od ostatka srušen, a bočni su zidovi produženi, čime je nekada odvojeni prostor povezan s cjelinom. Ukinut je manji džep kraj južnog dijela istočnog pročelja zgrade hospicija, a ogradni zid je izravno povezan s jugoistočnim uglom zgrade. Najveći dio ogradnog zida raščlanjen je puškarnicama, a u središnjem dijelu otvorena su nova vrata. Pored starih ulaznih vrata, na istočnom dijelu zida, sagrađen je manji propugnaculum, a polukružna je kontrafora na spoju ogradnog zida i crkve ukinuta. Otvorena su nova vrata na istočnom rubu sjevernog pročelja crkve, a u

³³ Nav. dj., bilj. 22, str. 174.

unutrašnjosti crkve je sagrađeno stubište do vrata koja vode do ograđenog prostora sa starom cisternom. Sva pročelja crkve, osim dijela južnog pročelja što ga pokriva zvonik, i apsida raščlanjeni su puškarnicama.

Između ogradnog zida oko stare cisterne i dvorišta tvrđave probijen je prolaz. Mala prizemnica s četverodnim krovom ostala je na mjestu, ali je nestao ruševni zid koji je zatvarao dvorište između crkve i hospicija. Između sjeverozapadnog ugla crkve i ogradnog zida na sjevernom dijelu sklopa podignut je zid s vratima na sredini. Zgrada nekadašnjeg hospicija također je utvrđena otvaranjem puškarnica u prizemlju svih pročelja, a vidljivo je i otvaranje novog prozora na prizemnom dijelu južnog pročelja.

Potpuno je izmijenjena zupčasta fortifikacijska trasa. U tlocrtu je najvećim dijelom ostala ista, osim što se spoj sa sjeverozapadnim uglom zgrade nekadašnjeg hospicija više ne pruža koso prema sjeverozapadu nego ravno prema sjeveru. Takvu promjenu je omogućilo otvaranje puškarnica na sjevernom pročelju zgrade nekadašnjeg hospicija odakle se mogao braniti novonastali mrtvi ugao.

Zid iz francuske faze utvrđivanja, koji je bio ravan s blagim zakošenjem na vrhu i u cijeloj dužini trase raščlanjen je s puškarnicama, Austrijancima je poslužio kao osnova za gradnju puno jače fortifikacijske trase koja je mogla izdržati topnički a ne samo pješački napad. Oni su s vanjske strane starog zida sagradili kamenu škarpu, dok su s unutrašnje strane podigli zemljanu rampu koja je bila zaravnata na vrhu, što je braniteljima tvrđave omogućavalo da stoje i prolaze uz sam zid. Rampa je s unutrašnje strane bila ojačana zemljanom škarpom. Vanjsko i unutrašnje ojačanje trase bilo je podignuto do visine dvije trećine starijeg zida, tako da su se prijašnje puškarnice našle pokrivene. Na vrhu zida su dograđeni prsobrani s novim puškarnicama.

Na zemljanom nasipu s topovskim ležajima, s južne strane tvrđave, također je došlo do promjena. Stari topovski ležaji su ukinuti, a prema novom nacrtu na nasipu je predviđeno pet topova, za razliku od prijašnja četiri. Zemljana škarpa nasipa je proširena i, kako legenda uz nasip kaže, na njoj je predviđena sadnja sedam redova oštrog bilja.

Razvoj balistike doveo je do ukinuća vojne namjene Venerande i prije više bitke 1866. godine, kada je slamanjem pomorske snage Kraljevine Italije otklonjena opasnost po istočnojadransku obalu i poslije koje je ukinut cijeli niz fortifikacijskih građevina na obali i otocima.

Tvrđava Veneranda je predana općini 19. lipnja 1859. godine, zajedno s tvrđavom na istočnoj strani luke, čime prestaje njena obrambena namjena, a ujedno se može smatrati da tom godinom završava tisućljetno vojno značenje luke grada Hvara.³⁴

³⁴ N. Duboković, Historijat Hvara kao ratne luke u prošlosti, Periodični izvještaj 42, Hvar 1972., str.12.

LE FORTIFICAZIONI DELLA CHIESA E DELL'OSPIZIO DI S.
VENERANDA A HVAR NELLA PRIMA METÀ DEL XIX SECOLO

Ambroz Tudor

La chiesa e l'ospizio di S. Veneranda a Hvar (Lesina) furono fondati nel 1561. Motivo della costruzione erano state le esigenze religiose dei marinai e degli ufficiali greci al servizio di Venezia. Per interessamento del serviente della chiesa, Niceforo Condachitie, ebbe inizio la costruzione del campanile e della cisterna, con l'aiuto del comune di Hvar e delle autorità veneziane. Una veduta di Hvar di G. Santini, del 1668, sulla quale è rappresentato l'ospizio di S. Veneranda, ne mostra l'aspetto che nella pianta non cambiò in modo essenziale fino ai gravi danni subiti dal complesso nel 1807 e agli ampi interventi di fortificazione del 1811 e 1830-1831. Il complesso fu danneggiato durante la battaglia tra Francesi e Russi per il predominio sulla città, nell'aprile del 1807. Ne fu allora distrutta tutta la parte settentrionale. La prima fase della fortificazione del complesso fu realizzata dai Francesi nel 1811, la seconda dagli Austriaci nel 1830-1831. Per la fortificazione del complesso, nel 1830-1831, fu eseguito il rilievo dello stato di fatto a cura del tenente maggiore d'ingegneria Anton Zeitler, che è depositato presso l'Archivio di Stato di Vienna. Questo rilievo raffigura nei dettagli lo stato di fatto della chiesa e dell'ospizio, e la fase francese della fortificazione. Il confronto della pianta della chiesa e dell'ospizio di questo disegno con la veduta di Santini del 1668, conferma ulteriormente l'ipotesi che il complesso dalla metà del XVII secolo alla soppressione del convento nel 1805 non avesse subito cambiamenti di pianta significativi. Gli unici cambiamenti interessarono la parte nord del complesso, che i Francesi rinnovarono nel 1811 modificandolo rispetto allo stato originario. La pianta riporta anche l'aspetto della parte sud-ovest del complesso, sulla quale finora non si possedevano dati. Qui si trovava un grande cortile chiuso. La fase fortificatoria francese è caratterizzata dalla costruzione di un tracciato merlato, che continuava la parte nord del complesso, e di un terrapieno con gli affusti dei cannoni nella parte sud. Il secondo rilievo dello stato di fatto del complesso è del 1837. Si conserva anch'esso presso l'Archivio di Stato di Vienna. Raffigura i cambiamenti avvenuti durante la fase fortificatoria austriaca del complesso, nel 1830-1831. Oltre alla già nota demolizione del campanile fino all'altezza del primo piano, gli Austriaci svolsero tutta una serie di interventi di cui finora non si era al corrente. Rafforzarono il terrapieno, elevarono il tracciato fortificatorio e costruirono scarpate al suo esterno e al suo interno. Rafforzarono i resti dell'ospizio di un tempo aprendo feritoie per tutta la lunghezza del muro. La fortezza Veneranda perse la sua funzione militare nell'anno 1859.